ՍԱՐԳԻՍ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԽԱՉԱՆՇԱՆ ԳԱՎԱԶԱՆԻՆ, ԶՈՐ ԸՆԾԱՅԵԱՅ ՏԵԱՌՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ» ՉԱՓԱԾՈ ԹՈՒՂԹԸ

Ամենատարբեր առիթներով խոսվել է այն մասին, որ Գրիգոր Մագիստրոսը (990-1058) մեզանում այն հեղինակն է, ով առաջինն ստեղծեց թղթոց ժողովածու[1] և ամենաառաջինը շրջանառեց չափածո թուղթը[2]: Դրանցից մեկը (թիվ Թ-ն (9-րդ) նվիրված է խաչանշան գավազանի փառաբանությանը և ուղղված է Պետրոս Գետադարձին (1019-1058): Հետազոտողներն ուշադրություն են դարձրել այդ երկի միայն տեսական մասի վրա[3], ուր բանաստեղծը քննում է տաղաչափական խնդիրներ[4]: Հուզականությամբ այն առանձնապես աչքի չի ընկնում: Բայց հեղինակն իր առջև այդպիսի խնդիր չի էլ դնում, այլ խոսում է իր նվեր-գավազանի մասին, մի բան, որ միջնադարյան նամակագրական ավանդույթում տարածված էր:

Գավազանի գործառնական, խորհրդապաշտական նշանակությունն աշխարհայացքային արժեք ունի: Նրա գործածությունը հին է, քանզի այն իշխանության, դիրքի և հեղինակության բազմադարյան նշանակն է[5]: Նախկին թագավորական տներում ընդունված էր գավազան կրելը: Նույնքան հին են կրոնական գավազանների կիրառությունները, որոնք իրենց հերթին խորհրդանշում են հոգևոր իշխանությունը, հովվական ազդեցությունը սեփական հոտի վրա: Մովսեսը փարավոնին ներկայացնում է աստվածային գավազանը, ինչն իր իշխանության և իրավունքի արտահայտությունն էր և խորհրդանշում էր, որ արդեն ինքն է իր ժողովրդի գլուխը:

Հայոց Առաքելական Եկեղեցին գավազան է շնորհել ոչ միայն կաթողիկոսներին ու թեմակալ առաջնորդներին[6], այլև վարդապետներին[7]:

Գավազանի գործածության մի ուրույն ոլորտ են ներկայացնում մանուկ-կտրիճների եղբայրությունները, ուր մանկտավագներին «իշխանություն» էր շնորհվում: Այս ամենի յուրատեսակ արձագանքները գտնում ենք ժողովրդական հարսանյաց ծեսում: Հայաստանի

---

[1] Տես Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ, Ե.,1970, էջ 39-45., Ա. Ալեքսանյան, Հայ միջնադարյան նամակը (4-14-րդ դդ.), Ե., 1997, էջ164-202:

[2] Տես Ս. Մխիթարյան, Գր. Մագիստրոսի կյանքը և գեղարվեստական ժառանգությունը, Ե., 2001, էջ 96-100:

[3] Տես Հր. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, հ. Բ, Ե., 1985, էջ 201-202:

[4] Տես Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Ալեքսանդրոպոլ, 1910, էջ 33-34: Այսուհետև՝ Թղթեր:

[5] Տես Տ. Եարտըմեան, «Վարդապետը» հայ եկեղեցական մտածողութեան մէջ, Վենետիկ, 2001, էջ 73-76:

[6] Տես Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան, Միսական բառարան, Ե., 1991, էջ 63-65:

[7] Տես Տ.Եարտըմեան, հիշյալ աշխատ., էջ 75:

տարբեր վայրերում (Վասպուրական, Ախալցխա, Ախալքալաք և այլն) մինչև 20-րդ դ. սկիզբը «թագավորին» (փեսային) պաշտպանող մակարապետը «գնում» էր այն մականը, որով կառավարում էր մակարներին (կտրիճ-մանուկներին)[8]: «Թագորցիները» (փեսայի կողմնակիցները) պարտավոր էին ենթարկվել նրան՝ պաշտպանելու ամուսնական զույգին, ինչպես իրական, այնպես էլ երևակայական վտանգներից:

Որպես կանոն՝ գավազանները պատրաստվում էին փայտից, ոսկորից կամ մետաղից (վերջին շրջանում նաև ապակուց): Կաթողիկոսականը կորագլուխ էր՝ հարցականաձև թեքվածքով (օձ կամ ճյուղ): «Հայ հոռոմները» գործածում էին գնդաձևը՝ վրան խաչ, ինչը հայկական Կիլիկիո Աթոռի ավանդույթն էր[9]: Վարդապետականը երկթև էր՝ զույգ օձերի գլուխներով (շատ քիչ հանդիպում է նաև չորսը): Երկու թևերը խորհրդանշում են հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները նաև՝ իմաստասիրությունը և խոհեմությունը: Գավազանների վրա օձի խորհրդանիշը մի կողմից կապվում է աստվածաշնչյան ավանդույթի, մյուս կողմից՝ տոտեմիստական պատկերացումների հետ:

Գավազանն առաքելու և նամակի գրության մոտավոր թվականը պետք է լինի հավանաբար 1047-ից հետո, երբ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը ևս Գագիկ 2-րդի պես բյուզանդական արքունիքում պահվեց որպես պատանդ (1047-1051): Այդպես էլ նրան հետագայում չթույլատրվեց լինել Հայաստանում[10]: Հավանաբար իշխանը ցանկանում է սփոփել վշտահար կաթողիկոսին: Սա նաև իր մեղքերը նրա առջև քավելու մի յուրատեսակ ձև է, քանզի Հովհաննես արքայի հրամանով ինքը Բջնիում 1038 թ. ձերբակալում և պատվավոր կալանքի տակ 1,5 տարի պահում է նրան: Այդ տխուր միջադեպն ավարտվում է երկու իմաստասերների մտերմությամբ և հետագա բարեկամությամբ[11]: Թղթում Գր. Մագիստրոսը (990-1058) խոսում է Գետադարձին (կթղ. 1019-1058) կաթողիկոսական գավազան նվիրելու մասին: Ընդունված էր նամակում այդ մասին նշել, և առաքողները սիրում էին (հետևելով ընդունված կանոնին) գովաբանել դա[12]: Բանաստեղծությունը սկսվում է այսպես.

Ընծայեմ քեզ տարեկան նորոյս հասեալ ձեզ բարութեան,
Պսակս քաղցրութեան ամիս եկեալ պարառութեան,
Ցուպ նեցուկ և գաւազան մական տուեալ հաստատութեան,
Մոյթ յեցուկ մակագրական բոլոր յամէն ժառանգութեան[13]:

Բանաստեղծը Տեր Պետրոսի մականը համեմատում է Մովսեսի գավազանի հետ, քանզի նա իր իշխանությունը տարածեց նաև ծովի (կյանքի) վրա: Դա էր, որ վերացրեց

---

[8] Տե՛ս Վ. Բդոյան, Հայ ազգագրություն, Ե., 1973, էջ 148:
[9] Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Միսական բառարան, Ե., 1991, էջ 64:
[10] Տե՛ս Թղթեր, էջ 32:
[11] Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Տեր Պետրոս Ա.Գետադարձ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 16:
[12] Տե՛ս Ա. Ալեքսանյան, Հայ միջնադարյան նամակը, էջ 183:
[13] Թղթեր, էջ 31:

«անդրանկածախ» մեռելությունը և վիշապների կախարդությունը: Այն դարձավ եգիպտական ծառայությունից ազատվելու խորհրդանիշը.

Ոչ նոճին այժմ Եսթեմեայն, այլ սա ծաղկեալն անարովնեան,
Ոչ սա ոստ դոմպիական, այլ փոխադրող ջրոյն դառնութեան,
Ոչ այս տունկ է ձիթենւոյ, այլ հովուական ձեզ պետութեան,
Ոչ կապեալ յոստ հերակլեան, այլ գայիսոն զօրեղութեան:
Ոչ նիզակին տունկ ձիթենւոյ, այլ մակագրեալ քառաթեւեան.
Ոչ գործարան մահուն մահու, այլ ի մահու կենդանութեան[14]:

Սա նախկին գավազանը չէ, այլ զորեղության, հովվապետության գրավականը: Ողնափայտը պատրաստված է այն նույն ծառից, որից էր Քսյուսթրեսի (Նոյի) նավը: Սա ևս ժառանգականության շղթայի մեջ է դիտված: Բանաստեղծության մեջ ոչ միայն տրվում է հրեաների՝ եգիպտական գերությունից փրկվելու և վերապրելու գեղարվեստական նկարագրությունը, այլև ներկայացվում է աշխարհաստեղծման գաղափարի խորհրդանշական պատկերը՝ ծով, ջրերի նահանջ, մահվան վերացում, եգիպտական գերությունից փրկություն՝ գավազանի շնորհիվ, որ «Ջողաբաղձ նշանակեալ՝ օրինակեալն տէրութեան» (այստեղ նորահայտ տերությունը գոյավորված նյութական աշխարհի խորհրդանիշն է): Բոլոր դեպքերում գավազանն արարչական-հրաշագործ հատկանիշներով է օժտված: Կալմիկների հնագույն զրույցներում դրա շնորհիվ են աստվածները օվկիանոսից ստեղծում Արևը, Լուսինը և աստղերը[15]: Այն միաժամանակ համաշխարհային կենտրոնի, հետևաբար երեք աշխարհների՝ սանդարամետի, երկրի, երկնքի միավորման խորհրդանիշն է: Այդ պատճառով էլ նկարագրված են կենաց ծառի (ինչի փայտից պատրաստված է գավազանը) արմատները, բունը և ցողունը՝ դալար ոստերով ու ծաղկած.

Ոչ դաբնի դա սարդենեան, այլ յարմատոց մեզ սաբեկեան,
Ոչ կաղնին արամազդեան, այլ Մամբրէին աբրահամեան,
Ոչ նոճին այժմ Եսթեմիայն, այլ սա ծաղկեալն անարոնեան[16]:

Այդ երեք աշխարհների սիմվոլիկան պահպանված է նաև մականի կառուցվածքի մեջ. այն պատրաստված է երեք կտորից[17]:

Հաղթահարվել են ջրհեղեղյան ջրերը, իսկ գավազանն իրենց առաջնորդում է ուղիղ ճանապարհով (դեպի խաչը և դեպի փրկությունը): Մարդկության երկրորդ սկզբնավորումը նշանավորվում է նրա լուսափայլությամբ, հովանի դառնալով հոտի վրա: Այս սկիզբը մեկնաբանելով ըստ Աստվածաշնչի և կապելով Նոյ-Քսյուսթրեսի անվան հետ՝ կրկին անդրադառնում է արարչագործության թեմային՝ այս անգամ, սակայն, ըստ յունգյան

[14] Նույն տեղը, էջ 32:
[15] Տե՛ս М. Элиаде, Космос и история, М., 1987, с. 152.
[16] Թղթեր, էջ 32:
[17] Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Միսական բառարան, Ե., 1991, էջ 63:

պատկերացման: Բանն այն է, որ ջուր (ջրհեղեղ) և նավ խորհրդանիշերն իրենց խորքում կրկին կապվում են աշխարհաստեղծման արքետիպի հետ[18]: Այս դեպքում գտնվում են նոր հանգրվաններ (նախ՝ նավը, հետո՝ սուրբ Արարատը՝ որպես երկրային հանգրվան): Տեր Պետրոսն իր գործառույթով բանաստեղծության մեջ մոտենում է Նոյի կերպարին՝ դառնալով նոր Նոյ, քանզի նրա ձեռքում է խաչանշան գավազանը՝ պատրաստված տապանի ողնափայտից: Նոր Նոյ Պետրոսը «Հօտիս հովանացեալ» կարող է բացել երկնային արքայության դռներն իրենց՝ մահկանացուների առջև: Բայց այս անգամ նա հոգիները մահվանից կփրկի՝ Տիրոջ առաջ միջնորդելով ու բարեխոսելով: Այսպես.

Զայդ առեալ ի ձեռս յիշեա՛ զիս արժանի ողորմութեան,
Ցանարիւն զենման մեծի սարսափելի գործառնութեան[19]:

Պետրոսը թող վայելի աստվածային իշխանությունը, քանզի նա է վեմը, այծերի և ոչխարների հոտերը բաժանողը, չարն ու բարին զատողը: Հրաշագործ գավազանով ջրերը խաղաղեցնելն ակամա հուշում է այն կապը, որ կա «Գետարգել Սուրբ Նշանի պատմութիւն»-ը երկի[20] և այս բանաստեղծության միջև:

Նահանջող գետոց յարիւն անդրանկածախ մեռելութեան,
Խափանիչդ վիշապաց կիւսոյ հմայից կախարդութեան,
Պատառիչ ջուրցն մածեալ դիզան ալեացն թանձրութեան[21]:

Հրաշագործությունը կատարվում է Քրիստոսի խաչափայտի մասունքով (այն ևս խաչի ձև ունի ստեղծագործության մեջ)[22]: Պետրոսին Գր. Մագիստրոսն ընկալում է իբրև Աստծո ընտրյալի, իսկ պարականոնը կարծես հաստատում է, որ հենց այդ պատճառով են խաչափայտի մասունքները հայտնվում նրա մոտ, և նա կատարում է գետարգելության հրաշքը:

Խնդրում է, որ թույլ տա իրեն նրա սիրելի որդին լինել, իսկ Երկրորդ Գալստյան ժամանակ գավազանը ձեռքն առնելիս հիշի և բարեխոսի իր անձի համար: Երկարակեցություն է ցանկանում և հաստատություն «յաթոռդ սրբութեան» :

Եւ զբաժակդ մանուածոյ ճախարակեալ մակացութեան
Ի մատունդ աստուածային աջոյդ առեալ քեզ օրհնութեան,
Եւ զանօթ իւղոյն սրբոյ կարծրագունի պահպանութեան,
Լուսափայլ որակութեան հաղորդաբար կցորդութեան[23]:

---

18 Տե՛ս Карл Густав Юнг, Душа и миф , М ., 1997, с. 323.
19 Թղթեր, էջ 32:
20 Տե՛ս Երևանի Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. 995, էջ 425ա-453ա:
21 Թղթեր, էջ 32:
22 Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991, էջ 56-57:
23 Թղթեր, էջ 32-33:

Դատաստանի օրը կատարվում է անարյուն զոհաբերության հանդեսը: Այդ ժամանակ թող Տեր Պետրոսը ձեռքն առնի իր նվերները՝ գավազանը (որի նշանակության մասին խոսվեց վերևում), «զբաժակդ մանուաձոյ » և «զանօթ իւղոյն սրբոյ»: Այստեղ գավազանը մահը վերացնելու և դժոխքը կործանելու, գործվածքով նախշված բաժակը (թելերով հանդերձ)՝ ժամանակի և արարչագործության, իսկ յուղը՝ օծման, միաժամանակ մահվան և վերածնության խորհրդանիշերն են:

Փաստորեն բանաստեղծը պատկերում է այն քրիստոնեական սրբությունները, որոնք կյանքի շարունակականության ներքին խորհուրդ ունեն: Կրկին վերարծարծվում են մահվան ու վերածնության խորհրդանշական գաղափարները: Մագիստրոսի և միջնադարյան քրիստոնյա մարդու պատկերացմամբ (այն կար նաև հին աշխարհում) մահվանը հետևում է նաև վերածնությունը, ինչի մասին գրում է Հին աշխարհի նշանավոր փիլիսոփա Պորփյուրը Իթակեի անձավի՝ որպես տիեզերքի սիմվոլի մասին խորհրդածելիս[24]: Ակնհայտ է, որ բանաստեղծության քնարական հերոսը ձգտում է լուսավոր եզերքների և երկնային կյանքի:

Անդրադառնալով եոյակ և քաղյակ արվեստներին, համադրելով դրանք թվերի պյութագորյան տեսության հետ, ենթագիտակցորեն արտահայտելով տիեզերքն իր արական և իգական թվային արքետիպերով՝ Մագիստրոսը հավատարիմ է մնում նախորդ պատկերացումներին. «ի սարդենի մահակէ, պարտ գոլով երգել զհոմերական քերթուածսն, այլ տաղ է հոմերական քաջ ոլորեալ. և սա տաղ դիւցազնական չափաբերեալ ըստ Ելլենացւոցն: Իսկ ըստ Արաբացւոցն կշռեալ և բաղկացեալ է եռատասնեայ և երից քառից միոյ քուէի և շարամանեալ ամանակօք երկարացեալ քսան և չորից»[25]:

Վերածնության գաղափարը ենթագիտակցորեն արտահայտվել է ահա նաև թվերի միջոցով: Դա հաստատում է, որ Գր. Մագիստրոսը տիրապետել է մոգական թվերի սիմվոլիկային՝ դրանով արտահայտելով վերածնության արքետիպը[26]: Դարձյալ մտքի ու երևակայության բռնկում ու թռիչք, հունական, հրեական և արաբական մշակույթների նորովի ընկալում և անկաշկանդ մտածողություն: Աշխարհի վրա ճառագում է հոգևոր լույսը: Քրիստոսի շնորհիվ քառսից կյանքը գնում է դեպի կարգաբանված տիեզերք: Դրա համար էլ բանաստեղծը ավարտում է խոսքը խորհրդապաշտական-ծիսական բանաձևումով:

Պարզվում է, որ իր երկը «ի թուականութենէ, և յերաժշտականութենէ և յերկրաչափութենէ և յաստղաբաշխութենէ շարաբարձեալ յինքեան ունի: Սակայն մեծի տեսութեան ունի պէտս»[27], քանզի եթե մեկը չի սովորել ճեմարանում, չի կարող այն հասկանալ: Բայց Տեր Պետրոսը վեր է այս ամենից, որովհետև տիրապետում է այն մեծ գիտությանը, որ կոչվում է աստվածագիտություն: Եվ նրա մասին կարող է ասել. դու, որ «ղամբարափայլ ջահավառութեամբ պայծառանաս, և լուսաւորես, որ քեզդ հետևին լուսափայլ շաւ-

---

[24] Տե՛ս Порфирий, О пещере нимф, А. А. Тахо – Годи , А. Ф. Лосев, Греческая культура в мифах, символах и терминах, С. П., 1999, с 578.

[25] Թղթեր, էջ 33:

[26] Տե՛ս К. Г. Юнг, Душа и миф, М ., 1997, с. 323.

[27] Թղթեր, էջ 33-34:

ղաց այլ ինչ յայտնի է, վասն զի ըստ սերովբէականն գերունակութեան մակպետական հեղումն ի ստորակայեալսն առ ի ծայրագոյն արփւոյն փեռեկի»[28]: Բանաստեղծը ցույց է տալիս քրիստոնեության հույսի և փրկության ներքին խորհուրդը:

Միաժամանակ ձևավորվում են ու ամբողջանում Մագիստրոսի գրական հայացքները: Դա առանձնապես դրսևորվում է տաղաչափության վերաբերյալ նրա կարծիքներում: Իր մանկավարժական փորձի մեջ ճշգրտելով այդ ասպարեզում հայ և օտարազգի ստեղծագործողների ձեռքբերումները, օգտագործելով այն մեր գրականության մեջ՝ նա անում է լուրջ եզրահանգումներ և «պարզում է իր բանաստեղծության գաղտնիքները, բնույթը, ձևը, տաղաչափությունը, հանգն ու վանկը»[29]: Ցանկանում է դյուցազնական *քաջ ոլորյալ* տաղը ձևի հմտությամբ հասցնել մանուկ ընթերցողին, շարադրել հստակ, վճիտ, որպեսզի դա լինի կատարյալ խոհական սնունդ նրանց համար:

Գր. Մագիստրոսի չափածո երկերն ընդհանրապես գալիս են մի կողմից շարունակելու նախորդ շրջանի բանաստեղծության ձեռքբերումները, մյուս կողմից՝ սկզբնավորելու նորը՝ վերջնականապես ձևավորելով բանաստեղծության միջնադարյան կառույցը: «Ցաղագս խաչանշան գաւազանին....» չափածո երկը դարաշրջանի հետաքրքրական գեղարվեստական նմուշներից մեկն է, որով հեղինակը փորձ է անում թե՛ գործնականում, թե՛ տեսականորեն գրականության մեջ արմատավորել *հոմերական տաղը* և սերունդներին կրթել ու դաստիարակել դրանով: Այն ուշագրավ է շատ առումներով[30] և կարող է հետազոտողներին հետաքրքիր փաստեր տրամադրել:

---

[28] Նույն տեղը:

[29] Հր. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, հ. Բ, էջ 198:

[30] Բանաստեղծության մեջ նկատելի է մի հանգամանք ևս. Գր. Մագիստրոսը Տեր Պետրոսին դիմում է «Ձեզ» հարգական ձևով, ինչը խոսում է այդ դիմելաձևի ընդունված լինելու և մասնակի գործածելիության փաստի մասին: